Rehák László

ISKOLÁK ÉS IRÁNYZATOK A XX. SZÁZAD DEREKÁN

(A MARXISTA FILOZÓFIA MARX UTÁN, III. RÉSZ)

5. A MARXIZMUS A TŐKÉS ORSZÁGOKBAN

5.1. A frankfurti iskola

A XX. század harmincas éveitől a már tárgyalt néhány nagy marxista egyéniség kibontakozásával párhuzamosan marxista iskolák jelentkeznek. Legerőteljesebb befolyása Sztálinnak és csoportjának pragmatikus-dogmatikus értelmezésű marxizmusának volt, ami nem érveikből következett (esetükben a marxizmus revíziójáról és vulgarizálásáról van szó), hanem a mögöttük álló jelentős államhatalmi és politikai szervezett erőből. E hatalom megszűnésével közvetlen befolyásuk is lényegesen gyengült. Amennyiben ezt követően is szó esik — jogosan — sztálinista dogmatizmusról vagy a sztálinista eszmei irányzat csökevényeiről, az vagy a régebbi idők beidegződésének vagy a marxizmusnak gyér ismeretekre épülő vulgarizálásának következménye.

Egész sor más irányzat, iskola és kör is jelentkezik, amelyek a marxizmusból indulnak ki, de eltávolodnak tőle, vagy annak csak egyes területeit művelik és túlhangsúlyozzák. Az ilyen szakirányú érdeklődések mozaikjaiból tevődik össze a jelenkor marxista filozófiájának jelentős része.

Ezek közül az irányzatok közül elsőnek a századforduló idején felbukkant anarcho-szindikalizmust említjük meg, amely az első világháborúval és a II. Internacionálé csődjével le is tűnt. Franciaországból eredt és elsősorban Georges Sorelnek (1847—1922) nevéhez fűződött. Ezen kívül jelentős irányzatot képviseltek még az ausztromarxisták, akikkel Lenin és munkatársai (ezt megelőzően Karl Kautsky) a nemzeti kérdésről beható vitát folytattak. Később, az októberi forradalom elindítása után Lenin a forradalmi módszerek és a megindítás időpontjának kapcsán vitázik velük, és veti el merev Európa-centrikus nézeteiket. Az ausztro-marxisták főbb képviselői: Karl Renner (1870—1950), Max Adler (1873—1937), Rudolf Hilferding (1877—1941) és Otto Bauer (1882—1938). Eszmei

álláspontjaikat — amelyek között voltak tévesek és helyénvalóak is — Linzben, 1926-ban meghozott szociáldemokrata pártprogramjuk tartalmazza.[134]

A kialakult irányzatok közül mégis a frankfurti iskola — pontosabban a két frankfurti iskola (mivel a második világháború után Majna-Frankfurtban felújították) tevékenysége tekinthető egy kimagasló jó-rossz erőfeszítésnek a marxizmus továbbfejlesztésére. Ennek a szellemi-nézetbeli felfogása volt a legerőteljesebb. Megemlíthetjük még a bécsi kört, nem kevesen budapesti iskoláról is beszélnek, a marxizmus elvont humanista értelmezőinek köréről (jelentős ágazatát képviselik a hazai társadalomtudósok is), az eurokommunizmus képviselőiről stb. (Ezek az elnevezések rendszerint a „kívül állóktól" erednek.) Ma már ezek a „körök" valójában nem léteznek, és kérdés, hogy mint csoport vagy iskola mennyire léteztek a maguk idejében is. Ez a viszonylagosság a két frankfurti iskolára is vonatkozik, noha ezeknek volt a legnagyobb hatása.

A jelentős befolyást gyakorló frankfurti iskola, hatásához mérten mint intézmény igen rövid ideig létezett. Valójában a majna-frankfurti egyetem keretén belül már előbb működő „Institut für Sozialforschung" vezetését 1931-ben veszi át Max Horkheimer (1895—1973), ezt tekintik a frankfurti iskola intézményes megalapításának, amely mindjárt megindította a folyóiratát, a „Zeitschrift für Sozialforschung"-ot. Német földön mindez alig két évig létezett, mert 1933-ban már Hitler kerül hatalomra, s ezzel végetért a weimari Német Köztársaság haladó társadalmi, politikai, tudományos és kulturális létesítményeivel együtt.

A frankfurti iskola kialakulásának hosszabb előzménye volt, amely elsősorban egy egyetem Gazdasági-Államtudományi Tanszékének vezetőjéhez, Carl Grünberg személyéhez és munkatársához, Hans Corneliushoz (1863—1947) valamint Grossmannhoz fűződik. Az objektivizáló pozitivista beállítottságú tanszékvezető, határozott kutatási érdeklődéssel fordult a munkásmozgalom és a szocializmus története felé, ilyen tárgyú adatközlő folyóiratot[135] is szerkesztett. Idős korában Max Horkheimer-re bízta új programot hirdető meleg szavakkal[136] az intézet átszervezését és irányítását. Ezt követően, 1932-ben Max Horkheimer munkatársaival megindítja szócsövüket a befolyásos „Zeitschrift für Socialforschung"-ot.

A főszerkesztő maga és folyóirata köré jelentős alkotókat tömörített: Theodor Wiesengrud Adornót (1903—1969) a filozófust, Friedrich Pollack (1894—1970) szociológust és közgazdászt, Karl Korsch (1886—1961) szociológust és jogtudóst, Hubert Marcuse (1898—1979) szociológust és filozófust, Frintz Sternberg (1895—1963) filozófust és a leginkább a marxizmus álláspontján levő Jürgen Habermas (1929—) filozófust, aki természetesen a második világháború után megújított frankfurti iskolához kapcsolódik. Felzárkózik ehhez az alkotó csoporthoz a kereszténységszocialista beállítottságú Paul Pillich (1886—1965) teológus (egyesek szerint)[137] „egzisztencialista-modernista teológus"), Erich Fromm (1900—1980) pszichoszociológus, továbbá Karl A. Wittfogel, Walter Benjamin, Gerhard Meyer, P. Landsberg. Természetesen a névsor nem teljes, de a felsoroltak

társadalomtudományi kutatási területének megjelölése is csak feltételes, mert egyéni módon értelmezik a felsorolt tudományágak kereteit és tartalmát, közülük többet tudatosan művelnek párhuzamosan.

Az intézetvezető és főszerkesztő Horkheimer sikeresen mozgósította (igen tág mérce alapján — az ország haladó, baloldali alkotó értelmiségének javát. Ezért a jobboldali szocialisták álcázott Komintern-bérenceket láttak bennük, s mivel nem követték a Német Kommunista Párt akkori merev, szektásságában önmagához nem is mindig következetes politikáját, a NKP és a többi kommunista párt „harmadik utas" irányzatúaknak minősítette őket, ami azokban az időkben súlyos, megbélyegző jelzőnek számított.

Hitler hatalomra jutása után az Intézet folyóiratával együtt ideiglenesen átköltözik Párizsba, majd New Yorkba az „International Institute of Social Research"-be. Horkheimer vezetésével igyekeznek biztosítani folytonosságukat, de kevés eredménnyel. Az eredeti elképzelés, hogy az időszerű filozófiai kérdések tanulmányozására létrehozzák a filozófusok, szociológusok, közgazdászok, történészek és pszichológusok tartós munkaközösségét, nem valósulhatott meg. Az ipari alkotóerővel rendelkező kutatók az emigrálás viharában szétszéledtek, és csak laza vagy semmilyen kapcsolatot sem tarthattak fenn az intézmények legkevésbé mindennapi munka jellegű kapcsolatot.

Néhány évvel a második világháború befejezése után az intézetet újraszervezték Majna-Frankfurtban, de jelentősége már nem volt a régi. A valamikori iskolaalapító Max Horkheimer (C. Grünberg utódjaként) most már német egyetemen újrateremti az intézetet, és vezeti is közeli munkatársával Theodor W. Adornóval, aki 15 évi emigráció után, 1948-ban tért vissza Frankfurtba.

A felújított frankfurti iskola — egyesek szerint a társadalomtudósok frankfurti köre — szerepe utolsó nagynevű vezetője Jürgen Habermas (1929—) távozásával befejezettnek tekinthető. A heidelbergi J. W. Göthe Egyetemről 1964-ben Majna-Frankfurtba hívják a filozófia és szociológia tanárának. A tekintélyes Szociológiai Kutatóintézet főmunkatársa majd vezetője nem töltött itt egy évtizedet sem, röviddel az 1968-as egyetemi megmozdulások után a Német Szocialista Diákszövetség valamikor nagy támogatója kritikailag felülbírálta ezeket a megmozdulásokat, és elhatárolta magát Marcusetól és az általa támogatott „parlamenten kívüli ellenzéktől". Ezzel kihívta maga ellen a megmozdulások vezetőit, akik *A baloldal válaszol J. Habermasnak* című vitairatot intézik hozzá, Habermas válasza *Feleletek Herbert Marcusenak*[138] címmel látott napvilágot. Az intézet éléről Habermas úgy távozott, hogy vezető beosztást vállalt az NSZK egyik neves jövőkutató intézetében, a München közelében (Stranberg) működő Max Planck intézetben. Igazgatóhelyettesként továbbra is elsősorban társadalomtudományi, elméleti-bölcseleti kérdésekkel foglalkozik.

Mint minden iskola vagy bölcseleti kör, az első frankfurti iskola sem képvisel egyöntetű nézőpontokat. Ez mindenképpen vonatkozik a frankfurti körre is, annál inkább, mivel tényleges megalapítója Max Horkheimer tudatosan széles arcvonalon igyekezett egybefogni az antifasiszta-

humanista társadalomtudósokat a weimari Németországban, akik gyakran különböző tudományos irányzatokat képviseltek, de tudatában voltak a nácizmus hatalomra jutásának és szörnyű következményeinek. Ez az intézet hamarosan a legtermékenyebb baloldali értelmiségi alkotóműhellyé fejlődött. Alig hároméves fennállása után emigrációba kényszerült, és a köréje felzárkózó alkotók nemcsak térben szóródtak szét, hanem a hosszú emigráció rányomta bélyegét kutatásaik területére és nézeteikre is.

Ezért ma, ha valamelyik filozófust vagy társadalomtudóst a frankfurti körhöz tartozóként emlegetnek, akkor inkább arról van szó, hogy valamikor ehhez az alkotóműhelyhez tartozott. A frankfurti iskolát valójában a legjelentősebb egyéniségek alkotásai alapján emlegetjük. Ezek a tudósok közel fél évszázadon át kialakították sajátos, rendszerint továbbra is haladó, baloldali gondolatvilágukat, noha egymástól gyakran el is távolodtak.

A szakirodalom igen ellentmondásosan jellemzi az első frankfurti iskolát. Olyan szerzővel is találkozunk, aki a legjelentősebb képviselőket (mint K. Korsch, M. Horkheimer, Th. W. Adorno, H. Marcuse, E. Fromm, J. Habermas) fenntartás nélkül a XX. század marxista filozófusai közé sorolja,[139] mások meg éppenséggel azt bizonygatják, hogy tévedésből, munkásságuk nem ismerete következtében tartják őket marxista szociológusoknak.[140] Megjegyzendő: nehéz lenne eldönteni, hogy filozófusokról vagy szociológusokról van-e szó. Nemcsak az intézet és folyóiratuk elnevezése, hanem alkotásaik tartalma is arra utal, hogy filozófusok és szociológusok is voltak egyben, vagy legalábbis olyan filozófusok, akik igen sajátos módon értelmezték tevékenységük tárgykörét. Elvi-elméleti meglátásaikat szükségesnek tartották azonnal, konkretizálható rokon tudományágak révén (szociológia, pszichológia, esztétika) ellenőrizni, illusztrálni és bizonyítani.

Így Predrag Vranicki a frankfurti iskolát — amely szerinte K. Korsch és az ifjú Lukács eszméitől indíttatva alakult meg —, egyenesen Sztálin és köre marxizmust elszegényítő és vulgarizáló nézeteinek tagadása és új távlatokat nyitó ellenpólusként tárgyalja. „. . . ellenszegültek a hagyományos filozófiának, de egyben a korabeli pragmatizmusnak és logikai pozitivizmusnak is. A dialektikát ezért mindannyian történelmi dialektikaként fogalmazzák meg, egyesek pedig mint a gondolkodás és a történés módját, esetleg csak a polgári társadalomra korlátozva (Marcuse)."[141]

A már említett Tar Zoltán 1977-ben angol nyelven megjelent tanulmányát a következőképpen kezdi: „Kísértet járja be a szociológia berkeit — a frankfurti iskola kísértete. De mindjárt e tanulmány elején el kell oszlatnom a mítoszt, a kétértelműség és a tisztázatlanság ködét, amely körüllengi a frankfurti szociológiai és filozófiai iskolát. Az a vélemény, hogy az iskola marxista orientációt képvisel a szociológiában, Max Horkheimer, Theodor, W. Adorno és a frankfurti iskolához tartozó többi gondolkodó műveinek felületes ismeretén nyugszik. Ennek a lehangoló helyzetnek két fő oka van. Az első, hogy a legutóbbi időkig nem fordították le angolra a frankfurti iskola főbb műveit, ezért a legtöbb amerikai szo-

ciológus nem ismeri őket . . ."[142] Ezt az álláspontot a szerző könyve záró fejezetében példákkal illusztrálva a következő módon fejti ki: „E tanulmány elején taglaltuk a frankfurti szociológiai és filozófiai iskola egymással ütköző értékeléseit. A skála a kritikai elmélet teljes elvetésétől (René König) egy eljövendő dialektikus szociológia lehetséges bázisául való elfogadásáig (Herlmut Schelsky) terjed. Az angol—amerikai szociológusok ismerete a frankfurti iskoláról vagy nagyon csekély vagy zavaros." A szerző szerint a kritikai elmélet több szempontból kudarcot vallott, többek között azért is, mert: „A kritikai elmélet elszakadt a marxizmus alaptételétől, az elmélet, az empirikus kutatás és a forradalmi gyakorlat egységétől. A korai kritikai elméletnek a gyakorlathoz való felemás viszonyától vezetett az út odáig, hogy Adorno elefánttoronyba vonult, és dicsőítette azt, Horkheimer pedig »Istent és egy másmilyen világot sóvárgott«. A perdöntő kérdés itt természetesen az, hogy elhagyták a marxista módszert a metafizikai spekulácić kedvéért."[143]

Tar Zoltán érvként szembeállítja Lukács György ötven év előtt kifejtett gondolatát. Szerinte Lukács a „módszerben" látta a marxi örökség legfontosabb aspektusát, és idézi a *Történelem és osztálytudat* („Mi az ortodox Marxizmus?", 1919 március) következő fejtegetését, amit különben a szakirodalom gyakran idéz:

„. . . Feltéve, de meg nem engedve ugyanis, hogy újabb kutatások kétséget kizáróan bizonyították volna Marx minden kijelentésének tárgyi helytelenségét, minden komolyan »ortodox« marxista feltétel nélkül elismerhetné ezeket az új eredményeket, elvethetné Marx minden egyes tézisét, anélkül, hogy akárcsak egy pillanatra is fel kellene adnia marxista ortodoxiáját. Az ortodox marxizmus tehát nem Marx kutatási eredményeinek kritikátlan elismerését, nem meghatározott tézisekbe vetett »hit«, nem egy »szent« könyv értelmezését jelenti. A marxizmust illető ortodoxia szinte kizárólag a *módszerre* vonatkozik. Az ortodoxia az a tudományos meggyőződés, hogy a dialektikus marxizmusban rátalálunk a helyes kutatási módszerre, hogy e módszer csak megalapítóinak intenciói szerint építhető ki, fejleszthető tovább és mélyíthető el . . ."[144]

A jelenleg Amerikában élő Tar Zoltán megállapítása féligazság, annak minden hátrányával. Nem tudományos ugyanis, mint ahogy azt Tar Zoltán teszi, hat évvel Lukács halála után egyoldalúan és kiragadva hivatkozni az ifjú Lukács 1919-es nézetére, hanem életművét és nézeteit egészében kell tekintenünk. Így az idős Adorno elefánttoronyba zárkózását és az elaggott Horkheimer isten-sóvárgását sem fogadhatjuk el rájuk vonatkozóan általános érvényűnek. Sándor Pál elemző, kritikai módszerrel közeledik a frankfurti iskolához és tényleges megalapítója, Max Horkheimer nézeteihez. 1931-ben felolvasott intézeti programot hirdető székfoglalójában többek között hangsúlyozza, hogy Horkheimer „. . . látja az összefüggést a társadalom gazdasági élete, az egyének lelki fejlődése és a különböző kultúrterületek változásai között. Az utóbbiakhoz — ami a bonyolultságot csak növeli — hozzátartozik nemcsak a tudomány, a művészet és a vallás, hanem a jog, az erkölcs, a divat, a közvélemény, a szórako-

zási módok, a sport, az életstílus stb. is, illetve ezek »úgynevezett szellemi tartalmai«. ... De Horkheimer szerint hasonlóképpen absztrakt és helytelenül értelmezett Marxot kapunk, ha mindezt fordítva gondoljuk, vagyis ha a gazdaság mint anyagi lét benne az egyetlen igaz valóság, és az emberek pszichéje, a személyiség, valamint a jog, a művészet, a filozófia a gazdaságból levezetett, a gazdaság puszta tükörképe."[145]

Ezért Papp Zsoltnak kétségtelenül igaza van az 1971-ben Jürgen Habermas kötetéhez írt utószó-tanulmányban, amelyben felhívja a figyelmet arra, hogy a megújult frankfurti iskola tudományos érettségének első jelentős fegyverténye az 1957-ben a szociológiai megismerés tárgyáról, módszereiről, társadalompolitikai és -kritikai összefüggéseiről és hatásairól szóló vitában való részvétel. Ez a „a második világháború utáni nyugatnémet szellemi csoportosulások egyik legélesebb és legszívósabb életű vitája" volt.

Mindez azért alakulhatott így, mert Papp Zsolt szerint: „... A frankfurti filozófusok egy része a háború után visszatért, magával hozva és követőkre hagyva a pozitivizmus és a pozitivista módon szerzett praxis ismeret- és ideológia-kritikai vizsgálatának szükségességét. Ám a visszatérő szociológusok jó részének tarsolyában ott volt az empirikus társadalomkutatás metodológiájának és módszereinek legmodernebb arzenálja is. ... Ebben a helyzetben Adorno és a frankfurtiak új nemzedékéből kiemelkedő tehetségűnek ítélt, az ötvenes évek végén feltűnt Jürgen Habermas lett a társadalomkutatás *kritikai* pozíciójának élharcosa. Fő törekvésük az volt, hogy a harmincas évek forradalmi praxisában fogant kritikai elmélet *felújításával és szociológiává transzformálásával* útját állják a pozitivista társadalomkutatás minden elözönlő hullámainak, s az empirizmus ideológiakritikáján túl bírálatát adják a modern kapitalista állam elnyomó gyakorlatának, a társadalmi termelés és érintkezés uniformizált és apolitikussá manipulált formáinak." Érdemes Papp Zsoltnak még egy jelentős, és a második világháború után megújult frankfurti iskolára vonatkozó megállapítását is idézni: „... a nyugatnémet szociológusok egy része — közöttük az első vonalban éppen Habermas — a rendelkezésre álló eszközökkel megvonta (vagy legalábbis megpróbálta megvonni) ennek a kiváltképpen a II. világháború után előretörő, a természettudományos megismerés egzaktságára s tárgyára — a társadalmi praxisnak — instrumentalista kezelésére igényt tartó, empirikus szociológiának a korlátait."[146]

Már kifejtettük, hogy a frankfurti iskola vagy kör nem volt soha azonos nézetű társadalomtudósok csoportosulása. Ezért legfőbb képviselőinek és követőinek álláspontjai szerteágazók. Bizonyos mértékben közös nevezőjük a haladó baloldali beállítottság, a marxizmus többé-kevésbé való befogadása vagy legalább Marx befolyásának kimutathatósága, és kritikai viszonyulása a polgári szociológiához. Ezért is állapítja meg Almási Miklós a nácifasizmus által emigrációba kényszerülésük és Amerikában való megjelenésük kapcsán: „Az európai teoretikus és kritikai szociológia megjelenése előbb konsternációt, majd pezsgést idézett elő Amerikában. Adorno, Horkheimer, Kurt Lewis, Erich Fromm, Wilhelm Reich, Marcuse

más-más irányból, de a ténybogarászó, apológia felé hajló szociológiai gondolkodást mozdították ki a holtpontról. S Marcuse ebben a trendteremtésben az úttörők között — s a pionírok túlzásával vesz részt."[147]

Nincs lehetőségünk egyenként jellemezni a frankfurti iskola vagy kör főbb képviselőit. Az alapító Max Horkheimer eszmei arculata az eddigiek alapján lényegében kirajzolódott előttünk azzal az alapvető fogyatékossággal, hogy közeli munkatársának Theodor W. Adornónak, akivel közösen írt műveket, álláspontjait háttérbe szorította. Meg kell említenünk, nemcsak Adornóra jellemző, hanem a kör összes társadalomtudósára is, hogy elvetik az elvont tárgyalási módot, és filozófiai nézeteiket mindig közérthetően fejtik ki. Jellemző, hogy rendszerint a fejlett tőkés társadalom valamely tényezőjét helyezik előtérbe elemzéseikben (pl. Adorno a szociolingvisztikát, Marcuse a „parlamenten kívüli ellenzéket", az utópia és a szocializmus szoros összefüggését, Fromm a szociálpszichológiát, a második legjelentősebb képviselője, J. Habermas a közvéleményt és a tőkés állam bürokratikus gépezetének teljhatalmát).

Theodor W. Adorno 1974-ben megjelent könyvének (Jargon der Eigentlichkeit, Zur deutschen Ideologie) szerbhorvát fordításához (1978) Davor Rodin írt előszót, amelynek egyik összefoglaló megállapítását idézzük: „Adorno esettanulmánya *Az autentikusság zsargonja* a szerző nézeteinek tekintet nélküli nyíltságával, őszinte szenvedélyességének kegyetlenségével harcba száll a zsargon ellen, mert vele, mint ideológiai eszközzel, jelenkorunk totalitarista és fasiszta szándékait leplezik. A jelenkori német ideológia »óvakodik a megfogható tanításoktól, mint amilyen például a liberális vagy éppenséggel az elitisztikus. Ez az ideológia a beszédben bújt meg«. A zsargon ideológiai szerepének leleplezése Adorno által kétségtelenül mélyen a nyugati hagyományokban gyökerezik, amelyek minden szofizmust bírálnak, amelyek ártatlannak látszó elméletek papolásának leple alatt hátsó szándékot rejtegetnek. Felhasználják a beszédet mint egyetlen olyan emberi eszközt, amely révén az ember tudatosította helyzetét a világban és a társadalomban. Ezért a beszéddel való visszaélés joggal bélyegezhető meg, mint az emberi mivoltunkkal való visszaélés, amely magában foglalja az alapvető létformát: visszaélni a beszéddel egyet jelent az emberrel való visszaéléssel, mert a beszéd az egyben az ember is."[148]

A jugoszláviai olvasók folyamatosan tájékozódhattak Fromm (aki különben Mexikóban vetette meg lábát, de elemzéseiben az USA társadalmi körülményeiből indul ki) műveiről, mert könyvei fordításban rendszeresen megjelentek, közvetlenül halála után összegyűjtve is. Elsősorban a fejlett tőkés társadalmak szociálpszichológiai vonatkozásait tárgyalja, noha rövidebb lélegzetű művei között Marx Tőkéjének megértését szorgalmazó elemzést és kimondottan bölcseleti tárgyú írásokat is találunk.

Herbert Marcuse az emigráns kutató szorgos és hányatott életét élte, a náci fasizmus bukása után nem tért vissza az Amerikai Egyesült Államokból Németországba és csak öregségére tett szert világhírnévre az 1968-as egyetemista zavargások kapcsán. Erről Almási Miklós a következőket

írja: „Híres emberré a hatvanas évek diákmozgalmai teszik: ekkor fedezik fel az *Egydimenziós embert* (1964) majd az *Eros and Civilizationt*. Az akkor kiépülő bostoni elit-egyetemen, a Brandeis University-n tanít 1955-től, majd 1965-ben a kaliforniai San Diegóba kerül. Életének azonban most már pár évig Európa a központja: berlini tömeggyűlések ünnepelt látogatója és előadója, Rudi Dutschke barátja (később a merénylet és sebesülés után, egyike a megmentésén fáradozóknak). Olaszországban már kifütyülik, mint a CIA ügynökét (Cohn-Bendit terjeszti róla ezt a rágalmat), s a mozgalom hanyatlásával halványodik befolyása is. Jóllehet neve és művei tovább hatnak: Angela Davis is diákja, személyes tanítványa volt. Az igazság az, hogy az újbalos anarchizmustól mindig is elhatárolta magát, azzal kellemetlenkedett, hogy hangoztatta — nincs forradalmi helyzet, hogy a tüntetések és a rendőrcsaták még nem jelentenek forradalmat. Sőt: ő az, aki leírja, hogy ennek a furcsa mozgalomnak hátán készülődik egy új »önvédelmi ellenforradalom« (Boston, 1972-ben) — legalábbis Amerikában... ...S azután, 1979-ben még egy utolsó nyugatnémet körútra indul — tíz évvel előtti híres sztár-szereplésének színhelyére — és a sors iróniájaként itt éri utol a vég: Habermasnál, tanítványánál, vitapartnerénél hal meg 81 éves korában Starnbergben."[149]

Hogy Marcuse eszmei arculatát némileg jellemezzük, hozzáfűzzük még Almási tömör értékelését: „Összefoglalva: Marcuse gondolatmenetét szinte mindenütt a szocializmus megvalósult formáival szemben tanúsított ellenszenve befolyásolja, ez vezeti arra is, hogy gondolatai mögött egy utópista lázadási törekvés rejlik, amely minden létező formációt, rendet, törekvést tagadni akar — minden pozitív harci formával egyetemben. Marcuse Nagy Tagadásának kétértelműsége következményeiben politikai fegyverletételhez vagy nyers anarchiához vezetett az amerikai diákmozgalomnak gyakorlatában. S elméleti kuszasághoz — az európai újbaloldal gondolkozásában a marxi tradíció továbbépítéséről terelte el a figyelmet."[150]

Gion Enrico Rusconi, aki elsősorban és indokoltan Horkheimer, Adorno és Marcuse, de különösen Jürgen Habermas munkásságát elemzi, *Kritikai jegyzetek a frankfurti szerzőkről*, című tanulmányában[151] megállapítja, hogy a frankfurtiak kritikai elmélete egészében el sem vethető, de nem is elfogadható, amennyiben korszerű tartalmában vizsgáljuk. Mint korunk elméletének és politikai válságának dokumentuma, ezt a válságot kritikai elméletük kifejezően kidomborítja. Ezért — a szerző megítélése szerint — tévedéseiket bőségesen ellensúlyozza az a körülmény, hogy a korszerű társadalmak nyílt és megoldásra váró kérdéseit kimondott komolysággal vetik fel. Ehhez az értékeléséhez még hozzáfűzi, hogy „... a szocializáció folyamatának egész szociológiai és politikai kérdésköre a fejlett ipari társadalomban központi kérdést foglal el az elméletben és gyakorlatban (az iskolai oktatás, család, a nők emancipációja, a nemi emancipáció, egészen azok hatásáig a politikai koncenzus mechanizmusára). Lényegbevágó témakörének ilyen jellege alapján, a „kritikai elmélet" közvetve hozzájárult ahhoz, hogy meginduljon az elmélkedés és cselekvés folyamata, amelynek eltökélt szándéka megtartani a kapcsolatot a politikai forradalom és

a gyakorlati emancipáció között — azt a kapcsolatot, amely annyira világosan jelen volt Marx gondolatvilágában száz évvel ezelőtt."[152]

A marxista szakirodalom gyakran emleget még egy frankfurti iskolát, a másodikat. Ez alatt tulajdonképpen a Német Szövetségi Köztársaság KP-jának a majna-frankfurti „Institut für marxistische Studien und Forschungen" nevű tudományos kutatóintézetét értik orgánumával a „Marxistische Bläter" című folyóirattal, amely az August Bebel Gesellschaft égisze alatt fejti ki tényekedését.[153] Ez az intézet és munkatársai jelentős eredményeket értek el az első frankfurti iskola kritikai elemzésében és a fejlett tőkés társadalmak egyes részfolyamatainak tudományos feltárásában, de teljesítményük nem szárnyalja túl a többi fejlett tőkés országok marxistáinak eredményeit.

5.2. A marxizmus elvont humanista értelmezőinek érdemei és vitatható nézetei

A második világháború után igen erőteljes irányzatként jelentkezett az antropológiai neomarxista irányzat, amely — elterjedtsége és követőinek jelentős száma folytán igen szerteágazó. Képviselői között lényeges felfogásbeli és társadalmi-politikai törekvésbeli eltérések is mutatkoztak. Sokan közülük sajátos, elvont humanista módon újraértékelték a marxizmust, és más felfogás iránt nagyfokú türelmetlenséget tanúsítottak. A marxizmus ilyen értelmezőinek egy jelentős szárnya a sztálinista revizionizmust elvető, azzal leszámoló Jugoszláviában is jelen volt, és részben napjainkban is, amikor is kevesebb önteltséggel és szerényebb napipolitikai törekvésekkel fejti ki tudományos és szaktevékenységét Nyugat-Európa országaiban, köztük leginkább Nyugat-Németországban is találkozunk velük, és néha a kelet-európai szocialista országok hivatalos, merev politikájával szembeforduló társadalomtudósok is képviseltek ilyen irányzatot. Ezek rendszerint idővel Nyugat-Európába költöztek, közülük egyesek a kelet-európai szocialista dogmatizmus bírálóiból antikommunista szószólókká váltak. A legszembetűnőbb Lesek Kolakowski[154] esete, de legtöbbjük előző világnézetével meghasonulva, kimondva vagy kimondatlanul, de lényegében megtagadta valamikori marxista elkötelezettségét.

Az említett irányzat képviselői magukat leginkább neomarxistáknak vagy antidogmatistáknak nevezik, akik megújítják a marxizmust azáltal, hogy az elsődleges eredeti marxi gondolkodást újra felszínre hozzák. Az irányzat bírálói leginkábba a marxizmus elvont humanista-antropológiai értelmezőiként tartják számon őket.

Ennek az irányzatnak kétségtelenül elvitathatatlan érdeme, hogy amikor a Tito vezette szocialista Jugoszlávia vezetősége és dolgozói politikailag és eszmeileg ellenszegültek Sztálin és követői Jugoszlávia ellen irányuló támadó politikájának, képviselőit itt Jugoszláviában, de másutt is tudományosan felfedték Sztálinnak és követőinek a marxizmus terén — elméleti téren és a gyakorlatban — véghezvitt revízióját, a marxizmus

lényeges elemeinek háttérbe szorítását és elhallgatását. Ezt a tudományos elemző munkát elsősorban filozófiai és szociológiai vonatkozásban valósították meg. A marxizmus helyes értelmezéséhez és az akkori helyzet leegyszerűsített marxizmus-felfogásának sikeres meghaladásához jelentősen hozzájárultak, mert ennek az irányzatnak képviselői újfent hangsúlyozták Marx gondolatvilágának eredeti értékeit.

A sztálinizmussal és a marxizmus—leninizmus sztálinista változatával szembeni kritikai hozzáállás mellett — amelynek legszembetűnőbb megnyilvánulási formája, a szocialista Jugoszlávia volt, mert Tito és az ország vezetősége irányításával gyakorlatilag az egész lakosság ellene szegül a sztálinista Tájékoztató Irodás politikának és eszméknek — elősegítette Marx régebben alig ismert vagy még nyilvánosságra nem hozott munkáinak illetve a szakirodalom által kevésbé értékelt és nehezen hozzáférhető műveknek a megismerését. Ilyen volt elsősorban Marxnak *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből* címmel megjelent (először Berlinben 1932-ben, MEGA, I. rész 3. kötetében) három töredékből álló munkája, Marx és Engels (1845—46 folyamán írt) kéziratban meglelt *A német ideológia* című műve (különösen értékes a L. Feuerbachról írt terjedelmes első fejezet), amely nyomtatásban először 1932-ben jelent meg (MEGA I., 5) és Marxnak *A tőke* előmunkálatai során (1857—1859-ben) írt filozófiai nyelvezetű műhelymunkája: *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai (Nyersfogalmazvány)*[155] című kétkötetnyi kézirata, amely német nyelven már a második világháború alatt (I. kötet 1939; II. kötet 1941) megjelent Moszkvában. Ezek a művek tulajdonképpen csak századunk közepétől kezdve kerültek a marxista irodalom vérkeringésébe. Nálunk a Grundrisse . . . Marx—Engels: *Ifjúkori művek* (Rani radovi) címmel (Predrag Vranicki szerkesztésében) vált hozzáférhetővé 1953-tól, méghozzá csonkított formában. (Teljes egészében majd csak a Marx—Engels Művei (MEM) sorozat 19. és 20. köteteként, 1979-ben.)

Dióhéjban összefoglalva: a neomarxista irányzat érdeklődésének középpontjában a következő témák állnak: a marxizmus emberközpontúsága, az elidegenedés és meghaladásának kérdésköre, a bürokratizmus és az államközpontúság (etatizmus), a forradalmi élcsapat és a munkásosztály diktatúrájának illetve minél közvetlenebb befolyása gyakorlásának kérdései, az ideológiához és a világnézethez kapcsolódó kérdések, a marxizmus kritikai volta, a kritika gyakorlásának és a meglevő helyzet meghaladásának kérdésköre.

A neomarxista irányzat egyes képviselői szerint Marx korai művei a lényegesek, a későbbiek a már kifejtett gondolatok alkalmazása és népszerűbb szinten való ismétlése. Vannak olyanok is, akik a marxizmust csak mint a meglevőnek meghaladási módszerét fogják fel, és tagadják azt, hogy a marxizmus egyben tudomány jellegű is, ezért helytelennek bélyegzik a marxizmus úgymond: stientista értelmezését. Mások meg a marxi életműben az elidegenedés elméletét tartják a leglényegesebbnek.

Az etatizmus és a dogmatizmus bírálatában a neomarxisták valóban jelentős eredményeket értek el, elsősorban a sztálinizmus eszmei kórbonc-

tani elemzésében. A jugoszláv neomarxisták a bürokratizmust és a sztálinizmust ott is látni vélték, ahol az sohasem volt, vagy ahol az már nem volt. Elért eredményeinket általában nemigen méltányolták, és megrekedtek a dogmatizmus bírálatában, képtelenek voltak távlatokat látni és nyitni társadalmunk számára. Ugyanakkor „a minden létező bírálata" jelszó alatt ezt a bírálatot elsősorban saját azonos nézetű baráti körük monopóliumának tekintették.[156] Más véleményét kíméletlenül bírálták, természetesen az igazi hamisítatlan marxizmusra hivatkozva, de saját körük képviselői irányában megfeledkeztek a bírálatról, mint a marxizmus követelményéről — ahogy azt részletesebben eszmei arcélük jellemzésében Bogdan Šešić kifejtette.[157] Így továbbá ugyancsak könnyen kezelték az „ideologizálás" címkézést is egy kiragadott marxi megfogalmazás értelmében, figyelmen kívül hagyva azt a körülményt, hogy a filozófia (ahogy többek között B. Šešić is mondotta) nemcsak tudomány, hanem társadalmi elvárás — és ideológia is.

E témakörben az első sommás ismeretszerzéshez legalkalmasabb kézikönyv E. Kardelj 1966-ban szerbhorvát nyelven megjelent esettanulmánya: *Jegyzetek társadalombírálatunkról.*[158] Könyvében a tudományosan megalapozott vagy legalább a tudományosság igényével fellépő társadalombírálattal foglalkozik. A szerző külön hangsúlyozza, hogy nem az általában vett bírálás és nem a publicisztikai jellegű bírálat lehetőségeivel kíván foglalkozni, hanem a társadalomtudományok művelőinek marxista megalapozottságú bírálatát tárgyalja. Név szerint nem említ meg senkit, csak nézeteket és álláspontokat elemez. Mindennek ellenére a hazai hivatásos katedra-filozófusok fagyos hallgatással fogadták Kardelj 1966-ban megjelent kötetét. A könyv részben ma is időszerű és elsőrendű bölcselettörténeti értéket képvisel, noha a megírás időszakára jellemző fogas kérdéseket tárgyalja a társadalombírálat vonatkozásában.

5.3. A világ munkásmozgalmai feletti eszmei egyeduralmi törekvések társadalmi háttere

Ez a témakör napjainkban már nem annyira időszerű, de a XX. század forradalmi gyakorlata és a marxista elmélet fejlődése ezt a tehertételt kénytelen volt viselni. A JKSZ programja részben a szocialista Jugoszlávia tapasztalatai alapján és a munkásmozgalom múltjának általánosítása révén elítélve még 1958-ban az eszmei monopóliumra való törekvést többek között leszögezi a következőket is:

„... Az eszmei monopóliumra való törekvések mindenkor gátolták a szocialista gondolkodás fejlődését, és mindig a dogmatizmus és az opportunista-revizionista reakció forrásai voltak. Ezek az irányzatok szülték a munkásmozgalomban a feltétlen vezető szerepre való törekvést, ami sok hátrányos következménnyel járt, már abban az időben, amikor a munkásosztálynak egyetlen pártja sem volt még hatalmon. Az eszmei monopóliumra való törekvés még nagyobb kárt okozhat, miután a munkásosztály

pártjai megszerzik a hatalmat. ... A szocializmus győzelméért vívott harcban egyik vagy másik ország munkásosztálya bizonyos ideig zászlóvivő lehet, a harc első soraiban állhat, és nagyobb anyagi erővel rendelkezhet, ez azonban nem azt jelenti, hogy ezzel monopolhelyzetet szerez a munkásmozgalomban, legkevésbé pedig az ideológia területén. A gyakorlat azelőtt is arról tanúskodott, most pedig még inkább arról tanúskodik, hogy a munkásmozgalomban csakis egyenjogúak működhetnek együtt."[159]

Az eszmei egyeduralomra való törekvés társadalmi háttere alapjába véve két körülményből fakad: az etatista nagyállamiságra való törekvésből és abból a tényből, hogy korunkban a szocializmus világfolyamat, és eszmei megnyilatkozásában nagyon sokféle tényező jut kifejezésre, méghozzá az egyedül helyes megoldások egyeduralmi igényével.

Az etatista forrásból eredő eszmei egyeduralomra való törekvés nyilvánvalóan egy szocialista állam részéről abban az esetben valósítható meg, legalábbis részben, ha az ilyen állam hatalmas erőt képvisel, és ez esetben nem csak eszmei téren nyilvánul meg nagyállamiságra való törekvése. Az eddigi tapasztalatok szerint ez különösen a Szovjet Szövetség sztálinista rendszere idején és a Kínai Népköztársaság ún. kulturális forradalma alatt jutott kifejezésre.

A szocialista társadalmi viszonyok alakítása a földkerekség egymástól nagyon eltérő részein a mindennapok gyakorlata már — ahogyan azt Edvard Kardelj még 1975-ben kifejtette jelenkorunk marxizmusának eszmei helyzetét jellemezve —, maga az a tény, amely meghatározta, hogy a szocializmus építése világméretekben elterjedt társadalmi gyakorlattá vált, egyben azt is jenlenti, hogy „... a marxizmus úgy is mint elmélet, úgy is mint ideológia, nem összpontosíthatja figyelmét csak a proletariátus és a burzsoázia, a szocializmus és a tőkés rendszer összeütközéseire, hanem jelenünkben szükséges, hogy a marxizmus megoldást találjon a szocializmus fejlődésének nagy kérdéseire és a fejlődés folyamán jelentkező ellentmondásokra, a szocializmust úgy is mint gyakorlatot, de mint rendszert is tekintve."[160]

A másik elem, amely aránylag új, az, hogy nemcsak a szocializmus építésének különböző módjai és körülményei jellemzik jelenkorunkat, hanem a szocializmus mint társadalmi elvárás — akárcsak régen — ma sem csak a proletariátus társadalmi elvárása, hanem igen sokféle társadalmi helyzetű csoport eszményképe. Ebből is eredeztethető a marxizmus sokféle „iskolája" és irányzata, amelyek közül, ahogyan Kardelj fogalmaz,[161] rendszerint azok az irányzatok vitatják el a tőlük különböző nézetűektől marxista mivoltukat, amelyeknek maguknak is vajmi kevés tényleges alapja van arra, hogy marxista legyen. Kardelj szerint a „marxista iskolák" között egy meghatározott sajátos dogmatizmus, de egy „marxizálgató idealizmus" is fellelhető, amely elszakad a gyakorlati társadalmi cselekvés lehetőségétől.

5.4. A revizionizmus más formái

Napjaink filozófiájában a marxista megalapozottságú és a marxizmus hatása alatt levő filozófia fölénye jut kifejezésre a polgári elkötelezettségű filozófia felett: az intellektualizált filozófia (logikai pozitivizmus, realizmus, pragmatizmus, operacionalizmus, instrumentalizmus stb.) valamint a tudományosságot elvető filozófia (az élet filozófiája, egzisztencializmus, a szellemiség filozófiája, neotomizmus stb.) felett. Századunk második felében a legelterjedtebb és legerőteljesebbnek tűnő polgári filozófiai irányzat az egzisztencializmus és a pozitivizmus volt.

Az egzisztencializmus marxista kritikai értékelése számos marxistát késztet tanulmányírásra, de utolsó jelentős képviselőjének Jean-Paul Sartre-nak (1905—1980) halála után az irányzat vonzereje és életrevalósága hirtelen lelohadt, és ma már filozófiatörténeti kategóriává vált. A pozitivizmus viszont sok vonatkozásban a marxizmus legerőteljesebb polgári elkötelezettségű ellenlábasa maradt.

Századunk második felében a frankfurti iskola hanyatlása után,[162] hasonló erőteljes és befolyásos iskola nem alakult ki. Jelentkeztek egyrészt olyan gondolkodók, akik megtagadták előbbi marxista elkötelezettségüket, és nyíltan kommunistaellenes állásfoglalásukat hirdették, illetve hirdetik még ma is. Ami már a frankfurti iskola képviselőire is jellemző volt, a filozófia fogalma manapság kitágult. A marxista filozófia mai képviselői a jelenkor társadalmának nyílt kérdéseit a szociológia, pszichológia és más rokon társadalomtudományágak segítségével igyekeznek megközelíteni. Ezért egyrészt dinamikusabbá vált a marxista filozófia fejlődése, másrészt viszont egyre nehezebb a marxistákat a nem-marxistáktól megkülönböztetni, illetve azoktól akik pusztán csak a hatása alatt állnak.

A megkülönböztetés nehézségeire példaként szolgálhat Predrag Vranicki erőfeszítése, aki egy újabb változatban megszerkesztette a XX. századi marxista filozófusok szöveggyűjteményét (1980-ban jelent meg).[163] Ebben nyilván olyan alkotók is szerepelnek, akik nem tekinthetők marxistának. A kötetbe felvett szerzők a következők: G. V. Plehanov, V. I. Lenin, N. I. Buhadin, A. M. Deborin, Lukács Gy., K. Korsch, M. Raphael, A. Gramsci, A. Banfi, G. della Volpe, C. Luporini, E. Bloch, M. Horkheimer, Th. W. Adorno, H. Marcuse, E. Fromm, E. Fischer, L. Kofler, J. Habermas, H. Lefebvre, J. P. Sartre, L. Goldmann, R. Garaudy, K. Axelos, B. M. Kedrov, A. Schaff, L. Kolakowski, K. Kosik.

A jelenkori helyzetet áttekintve egyetérthetünk Branislav Petrović zárómegállapításával a mai marxista filozófia vonatkozásában: „Napjaink marxista filozófiájának viharos fejlődése Marx tanítása egyoldalú értelmezésének meghaladására mutat, és mindinkább kifejezésre jut egy elmélyültebb és átfogóbb értelmezés, amely nagymértékben levetkőzte magáról a szűk ideológiai és politikai érdekeket.[164]

5.5. Az eurokommunizmus értelme és lényege

Ma már az eurokommunizmus, az eurokommunista osztálystratégia és távlatok korántsem olyan időszerű eszmei kérdések, mint a 70-es években.

Az alapvető elgondolás a legbefolyásosabb fejlett tőkés országok kommunista pártjaiban érlelődött és körvonalazódott. Nálunk külön kötetként Dušan Popović műve (1979)[165] és Santiago Carrilo könyvének tárgyalásán (1980)[166] nyújtott, a sajtó és folyóiratok meglehetősen részletes tárgyalásán túl, ismereteket erről a kérdésről. De Edvard Kardelj (1977)[167] politikai rendszerünkről írt (élete utolsó teljesen befejezett) esettanulmánya tartalmazza szerzőjének az eurokommunista elképzelésekkel kapcsolatos türelmes véleményét is, ellentétben az akkori idők dogmatikus, határozottan elutasító álláspontjaival szemben, amelyeket akkor a „reális szocializmus" fémjelzett, és amely jelszó — az újkonzervatív antikommunisták bánatára — nem időszerű.

Maga az elnevezés sem szerencsés, formai, tartalmi szempontból sem. Egyrészt a cél a kommunista társadalmi rend lesz, külön hangsúlyozott világrész-jellegzetesség nélkül. Ezenkívül az ún. eurokommunista osztálystratégiát az olasz, francia és spanyol kommunista párt mellett még a japán kommunista párt is követi. Előre kell bocsátani, hogy az eurokommunista törekvéseket sem elméletileg, sem gyakorlatilag nem részletezték, az együttműködő pártok nem is igyekeztek mindig összehangolni idevonatkozó nézeteiket.

Az eurokommunista osztálystratégia abból indult ki, hogy mivel nem várható a közeljövőben lehetőség a proletariátus és osztályszövetségesei számára, hogy erőszakos fegyveres zendüléssel megragadhatják a hatalmat, és ilyen úton borítsák fel a tőkés társadalmi rendet, egy másik utat kell körvonalazni a tőkés társadalom meghaladására.

Alapvető eltökéltségük, hogy kitartó politikai munkával és az osztályharc megfelelő irányításával fokozatosan kialakítsák az igazságosabb szocialista társadalmat óhajtók arcvonalát. Ez egyben azt is jelentené, hogy a meglevő parlament és a politikai rendszer intézményeinek megtartásával, a lakosság meggyőző többségének támogatásával és a dolgozók politikai pártjainak összefogásával valósulna meg a meglevő tőkés társadalmi rendszer és alapvető reformja, amely a szocializmus irányába vezetne. Eszerint a kommunista párt nem törekedne arra, hogy egymaga váljon uralkodó párttá, hanem a jövőben is több, a dolgozókat tömörítő párt szövetségét irányozza elő. Ezek az elképzelések előtérbe helyezik a dolgozók és elsősorban a munkásosztály tömeges és közvetlen hatalomgyakorlását a munkaszervezetekben és a helyi közigazgatásban, ami lényegében biztosítaná a dolgozók demokratikus úton megvalósuló döntő társadalmi befolyását és egyben a politikai szervezetek és pártok tömbjének szilárdságát is szavatolná.

Ez az osztálystratégia azt is jelenti, hogy a haladó erők a kommunisták kiemelkedő részvételével a meglevő polgári demokratikus intézmények vé-

delmében lépnek fel azokkal a konzervatív erőkkel szemben, amelyek a jelenkori tőkés gazdálkodási rendszer és társadalmi rend válságából a kivezető utat a népképviselet háttérbe szorításában látják, és a meglevő politikai rendszert egy jobboldali fasisztoid katonai államcsíny által szeretnék a maguk érdekeinek megfelelően átalakítani.

Az elképzelés nagy álhatatosságot, áldozatvállalást és kitartó fegyelmet követel meg a dolgozóktól, elsősorban a munkásosztály részéről. Természetesen megvalósítási lehetősége számos körülménytől függ. A XX. század nyolcvanas éveinek derekán a kilátások kevésbé biztatóak, mint voltak a 70-es években, de ez nem zárja ki elvileg az ilyen út járhatóságát, mint ahogyan biztosíték sem létezik megvalósíthatóságára.

Az eurokommunista osztálystratégiai elképzelések kapcsán igen élénk vita alakult ki a leninizmus értelmezéséről, a társadalmi átalakulás módozatairól a különböző adottságok közepette, a proletárdiktatúra lényegéről és formáiról, a szocializmus és a demokratikusság, valamint az emberi szabadságjogok biztosításáról, a kommunista pártok jogáról az önálló (néha ellentétes) álláspontok kialakítására és együttműködésük módjára. A vita időnként viszály-jelleget is öltött, de minden esetben a marxizmus merev, dogmatikus értelmezése és az eredeti marxi értelmezés közötti összeütközésről volt szó. Ma ezek a viták csak szórványosak, mivel jelenkorunk sorskérdése újabb válaszok megfogalmazását vetette fel.

6. A MARXIZMUS JUGOSZLÁVIÁBAN

6.1. A marxizmus vidékünkön a JKP megalakulása előtt

A marxista filozófia Jugoszlávia mai területén a XIX. században valóban mérföldes lépéseket tett. Egyazon századon belül kellett kivetkőznie a patriarchális hűbéri rendszerből, úgyahogy áttérni a tőkés rendszerre, amelyben a filozófiával legfőljebb középiskolás szinten foglalkoztak, és a marxista filozófiának megvetni a lábát. Ez természetesen kezdettől fogva nem lehetett zökkenőmentes fejlődési folyamat, ami pedig a marxista filozófiát illeti, az természetszerűleg szorosan a munkásmozgalom kibontakozásához hapcsolódik.

Az alábbi rövid áttekintést Andrija Stojković[168] fejtegetéseire alapozzuk.

A. Stojković,[169] a hazai marxista, kommunista munkáspárt megalakulását megelőzően két időszakot különböztet meg: a szocialista és a szociáldemokrata időszakot.

A szocialista szakasz egyetlen nagy alkotó egyénisége a főleg Szerbiában tevékenykedő (bár megjárta a cári Ororszországot, Svájcot, tartózkodott Újvidéken és Triesztben hunyt el) Svetozar Marković (1846—1875) volt, aki a párizsi kommün körüli évtizedben fejtette ki — fiatal kora ellenére is — termékeny munkásságot, szinte állandó üldöztetések közepette, hogy 30. életévét be sem töltve végezzen vele az akkor még legyőzhetetlen tüdőbaj.

Az akkori Szerbia fejletlen társadalmi viszonyait figyelembe véve fejti ki nézeteit, ezért a két háború között tevékenykedő marxista, Veselin Masleša utópista szocialistának tekinti, de hangsúlyozza törhetetlen forradalmiságát. Ma már, amikor Angola, Etiópia és más fejletlen országok is a szocializmus építésének útjára lépnek, Svetozar Marković akkori nézeteit sokkal tárgyilagosabban valódi marxistának értékelik.[170] Időközben a kutatások kiderítették, hogy S. Marković szervezetileg is kapcsolódott a Marx által irányított I. Internacionáléhoz mint annak balkáni levelezője. Összes műveinek újbóli, kritikai kiadása, már hosszabb ideje készül.

Svetozar Marković halálával megszakad a marxista nézetek tudományos művelésének folytonossága. Bizonyos mértékben ezt a folytonosságot Vasa Pelagić jelzi, akinek a tevékenysége főleg Szerbiára és Bosznia-Hercegovinára terjed ki.

A marxista alkotó tevékenység a századforduló körül indul újra, most már szélesebb arcvonalon. Sorra alakulnak a munkásosztályra támaszkodó szociáldemokrata szervezetek (Horvátországban 1894-ben, Szlovéniában 1896-ban, Dalmáciában és a Szerb Királyságban 1903-ban, Bosznia és Hercegovinában 1909-ben stb.).

Szlovéniában a párizsi kommün résztvevője, France Zeleznik szabómunkás, amikor 1880-ban hazatért, elhinti a marxizmus csíráját, majd kiterjedt, de főleg népszerűsítő munkát fejt ki Etbin és Anton Kristan, valamint Vladimir Knaflić és Henrik Tuma.

Horvátországban az akkori munkáspárti vezetők: Ivan Ancel és Vitomir Korač, valamint a macedón Vaszil Glavinov (Szófiában alakítja meg 1893-ban a Macedón Szociáldemokrata Csoportot) főleg gyakorlati munkásmozgalmi tevékenységet fejtenek ki. Bosznia-Hercegovinában Danilo Ilić a Mlada Bosna forradalmi balszárnyának kimagasló képviselője már jelentős művet hoz létre *Karl Marx szocializmusa* címen.

A legfejlettebb politikai és eszmei tevékenység a Szerb Királyságban folyik. Több tekintélyes néptribun mellett a fiatalabb nemzedék három egyénisége képviseli a többi területekhez viszonyítva is a legmagasabb szintet. Ezek: Radovan Dragović (1878—1906), Dimitrije Tucović (1881—1914) és Dušan Popović (1885—1918). Közülük kimagaslik Dimitrije Tucović személye és munkássága (összegyűjtött munkái 10 kötetben 1981-ben jelenik meg,[171]) amely túlnő országa határain és európai méretű szellemi nagyságra utal.[172]

6.2. A kommunista szakasz és a marxizmus legjelentősebb képviselői Jugoszláviában

Andrija Stojković a kommunista szakaszon belül három korszakot különböztet meg: 1919—1937 (az eszmei tévelygések és útkeresés időszaka), 1938—1941 (az eszmei konszolidáció ideje), 1941—1945 (a népfelszabadító harc és a szocialista forradalom időszaka).

A legelső szakasz indítói: Triša Kecleroviđ, Filip Filipović és Moša

Pijade, akikhez csakhamar felzárkózik Miroslav Krleža és August Cesarec is.

Jelentős azoknak a marxista alkotóknak a száma, akik kritikával és esztétikával foglalkoznak. A hosszú felsorolásból A. Stojković, mint legjelentősebbeket, a következő négy alkotót emeli ki: Vojislav Vučkovićot, Pavao Markovacot, Otokar Keršovanit és Veselin Maslešát. Eszmei téren jelentősek azoknak a marxistáknak az eredményei is, akik a nemzeti-polgári történelmi mítoszoktól, a kereszténységszocialista nézeteken át egészen a neotomizmusig, a metafizika, vitalizmus, indeterminizmus és hasonló felfogások ellen küzdöttek (A. Cesarec, O. Keršovani, V. Masleša, Velibor Gligorić, Sima Marković, S. Leben, D. Kermauner, E. Kardelj, B. Ziherl és mások).

Kisebb eszmei-filozófiai tartalmú marxista írásokat hoznak ezekben az években létre A. Cesarec, O. Prica, V. Masleša, M. Pijade, de különösen jelentősek (az akkori lehetőségekhez mérten) Živojin Cvetković, Veljko Ribar, Filip Filipović, Ljubomir Živković, Mirko Breza és Zvonko Braun munkái. A legjelentősebb műveket mégis Šima Marković alkotta (függetlenül attól, hogy leváltják a JKP titkári tisztjéről és mint a jobboldali frakció vezetőjét kizárják a pártból) és az első marxista egyetemi előadó: Dušan Nedeljković.

A második időszak J. B. Titónak a JKP élére kerülésével kezdődik, aki közvetlen munkatársaival sokat tesz annak érdekében, hogy a vezetők, de az egész párttagság is alaposan megismerje a marxizmus elméletét és megértse az abból következő gyakorlati teendőket. Ennek megfelelően jelentős számú eszmei-nevelő tanfolyamot szerveznek, az illegális kiadványokon kívül számos legális kiadványt indítanak és tartanak fenn. Az eszmei arcvonalban nem sok új személy jelentezik, de a már korábban feltüntetteken kívül különösen Ognjen Prica,[173] Šima Marković[174] és Dušan Nedeljković[175] alkotásai jelentősek. Ez a három marxista túlnő az ország határain, és ma is az akkori marxista elmélet európai rangú képviselőinek számítanak.

Az 1941—1945-ös időszakban érzékeny veszteség érte a marxizmust, sok művelője életét áldozta meggyőződéséért (O. Prica, P. Markovac, V. Masleša, V. Vučković, O. Keršovani, B. Adžija, K. Racin, Dj. Jovanović, M. Savković és mások). A mai szakfilozófusok közül sokan a népfelszabadító harc részvevői voltak.

6.3. Jugoszláv marxisták a szocialista építés szakaszában

A szocializmust építő jugoszláv társadalom igényelte és lehetővé tette a marxizmus alkalmazásán túlmenően annak fejlesztését is. Elmondhatjuk, hogy a jugoszláv szocialista társadalomépítés nemcsak hozzájárult a munkásmozgalom harci tapasztalatainak gyarapításához, hanem a gyakorlat jó-rossz oldalainak kritikai elméleti általánosítása viszsahatott a marxista elmélet fejlődésére is.

A szocialista Jugoszláviában igen széles horizonton fejlődött a marxista filozófia. Ez a fejlődés természetszerűleg belső véleménykülönbségekkel járt és jár ma is. Bizonyára ez az egyik oka annak, hogy nyomtatásban nem igen találkozunk olyan tanulmánnyal, amely összegezné és értékelné az ország marxista filozófiáját és annak művelőit. Ezért ez alkalommal mi is eltekintünk ettől.

Mindenesetre figyelembe kell vennünk azt az általános világfolyamatot, miszerint a filozófia sok esetben valamely rokontartalmú társadalomtudományi ággal szövődik át, és bővíti kutatási területét, ami nálunk Jugoszláviában is észlelhető. A másik és egyben záró megjegyzésünk: a filozófiai gondolkodás tágabb értelmezésben nem csak azoknak a dolga, akik képzettségük és képesítésük alapján hivatásszerűen művelik a filozófiát. A katedra-filozófián kívül, annak kiegészítéseként nem egy esetben — ez vonatkozik hazai körülményeinkre is —, igen jelentős és értékes eredményeket mutatnak fel azok, akik a társadalmi átalakítás gyakorlatából indulnak ki, és ezért kevésbé elfogultak az általánosítás és a filozófiai meglátások megfogalmazásakor.

Jegyzetek

[134] Radoslav Ratković: Politička teorija austromarksizma, Beograd, 1965.

[135] „Schrieften des Instituts für Sozialforschung".

[136] Carl Grünberg: Festrede, gehalte zur Einweihung des Instituts für Sotialforschung an der Universität Frankfurt am Main 1931.

[137] Sándor Pál: A két frankfurti iskola. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1972.. 18. old.

[138] Die Linke antwortet Jürgen Habermas; Frankfurt a. M. 1968. — Antworten auf Herbert Marcuse. Herausgegeben von Jürgen Habermas; Frankfurt, 1968.

[139] Predrag Vranicki: Historija marksizma, Treće izdanje, Druga knjiga; Naprijed, Zagreb, 1975. — Marksistička filozofija XX. veka (priredio: Predrag Vranicki), Nolit, Beograd, 1980.

[140] Tar Zoltán: A frankfurti iskola. Max Horkheimer és Theodor W. Adorno kritikai elmélete; Gondolat, Budapest, 1986. Az esettanulmányt a szerző angol nyelven Észak-Amerika szaknyilvánosságának írta Alexandar Vucinich (University of Texas, Austin) mentorságával (Zoltán Tar: The Frankfurt School. The Critical Theories of Max Horkheimer and Theodor W. Adorno; John Wiley Sons, New York, London, Sydney, Toronto, 1977.).

[141] Predrag Vranicki: A XX. század marxista filozófiájának fő irányzatai — előszó a már idézett szöveggyűjteményhez 1980-ból, 18. oldal.

[142] Tar Zoltán idézett tanulmányának 1986-ban megjelent magyar nyelvű fordítása, 13. oldal.

[143] Tar Zoltán i. m. 1986-ból; 200—201. oldal.

[144] Lukács György: Történelem és osztálytudat; Magvető Kiadó, Budapest, 1971., 210—211. oldal.

[145] Sándor Pál: A két frankfurti iskola; Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1972., 16. oldal.

[146] Papp Zsolt: Jürgen Habermas és a „kritikai nyilvánosság" esélyei — zárótanulmányként megjelent a Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1971-ben megjelent Jürgen Habermas: A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása, Vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban című könyvben; 385—387. old.

[147] Almási Miklós: Marcuse rebellis Hegelje — megjelent utószóként Herbert Marcuse: Ész és forradalom, Hegel és a társadalomelmélet keletkezése; Gondolat, Budapest, 1982. című kötetben, 520. oldal.

[148] Ravor Rodin: Adornova kritika ideološke funkcije govora, megjelent mint bevezető tanulmány Theodor W. Adorno: Žargon autentičnosti, o Nemačkoj ideologiji című kötetben, Nolit, Beograd, 1978., 42. oldal.

[149] Almási Miklós, idézett utószó Marcuse 1982-ben a Gondolat kiadásában megjelent művéhez, 486—487. és 487—488. oldal.

[150] Almási Miklós, ugyanott, 493. oldal.

[151] Alfred Schmidt, Gian Enrico Rusconi: Frankfurtska škola; „Komunist" Izdavački centar, Beograd, 1974.

[152] Gian Enrico Rusconi: Kritikai jegyzetek a frankfurti szerzőkről, az idézett 1974-ben szerbhorvát nyelven megjelent Schmidt—Rusconi kötetben, 96—97. oldal.

[153] Sándor Pál: A két frankfurti iskola; Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1972., 78. oldal.

[154] Lesek Kolakowski: Glavni tokovi marksizma; Beogradsko izdavačko-grafički zavod, Beograd; Tom I, 1980 (prevod i pogovor: dr. Risto Tubić); Tom II, 1983 (prevod: dr Risto Tubić, pogovor: dr Prvoslav Ralić; Tom III, 1985 (prevod: dr Risto Tubić, pogovor: dr Prvoslav Ralić); az első két kötetről nálunk magyar nyelven lásd: Rehák László: Marx és a marxizmus életrevalóságának elvitatása Kolakowski részéről (Létünk, 1983., 3—4 szám; 723—728. oldal).

[155] Karl Marx: Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie (Rohentwurf) 1857—1858 (Moszkva, 1939, 1941).

[156] Lásd Gajo Petrović támadását Veljko Vlahović: Neka zapažanja u tretiranju teorije otuđenja című közleményére, Novi Sad, 1964. június 1—5, tudományos értekezlet Marx születésének 145. és halálának 80. évfordulója alkalmából, Marx i savremenost II deo. Institut za izučavanje radničkog pokreta i Institut društvenih nauka, Beograd, 1964., 471—479., 563—569., 592—596. oldal.

[157] Bogdan Šešić: Razvoj i savremeni problemi filozofije marksizma (Glava četvrta, odeljak IV. Filozofija antropološkog neomarksizma); Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1974., 149—167. oldal. — Magyar nyelven: Rehák László, Bogdan Šešić hozzájárulása az antropológiai neomarxista filozófia számbavételéhez; Létünk, 1977/3—4., 98—121. oldal.

[158] Edvard Kardelj: Beleške o našoj društvenoj kritici; Kultura, 1966., Beograd. — A könyvről magyar nyelven: Rehák László, Marx minden létező kíméletlen bírálatának értelmezése Kardelj munkásságában; Létünk, 1983/2 sz., 245—259. oldal.

[159] A Jugoszláv Kommunista Szövetség programja, III. magyar nyelvű kiadás; Forum, Újvidék, 1977., 68. és 69. oldal.

[160] Antologija tekstova, Marksizam misao savremene epohe u tri toma, Prvi tom — Edvard Kardelj: Revolucionarna praksa i marksističko obrazovanje (a JKSZ Josip Broz Tito politikai iskola megnyitó-fejtegetése; Kumrovec, 1975. november 21.); Novinsko-izdavačka ustanova Službeni list SFRJ, Beograd, 1976., XCVIII. oldal.

[161] E. Kardelj idézett fejtegetése, idézett kiadványban; XCIX. oldal.

[162] Megemlítjük, hogy az olvasók rendelkezésére áll még: Martin Džej, Dijalektička imaginacija, Povjest frankfurtske škole i Instituta za socijalno istraživanje 1923—1950; „Svjetlost", Sarajevo — „Globus", Zagreb (megjelenési év nélkül); Az eredeti angol nyelvű kiadás 1974-ben. — Peri Anderson: Razmatranja o zapadnom marksizmu; Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd, 1985 (angol nyelven 1979-ben). — Miloš Nikolić: Osnovni rezultati razvoja savremenog marksizma; Separat časopisa „Marksizam u svetu", Beograd (1982) — Magyar nyelven: Losoncz Alpár, A „negatív metafizika" igazságtana (Fejezetek a frankfurti iskola történetéből), Martin Džej: Dijalektička imaginacija, 1982., Létünk, 1983/3—4. sz. 719—722. oldal.

[163] Marksistička filozofija XX. veka (izabrao i priredio: Predrag Vranicki); Nolit, Beograd, 1980. — Magyar nyelven a kötetről: Rehák László, A XX. század marxista filozófiája; Létünk, 1983/2. sz. 459—461. oldal.

[164] Savremena filozofija — Branislav Petrović: Marksizam; Izdavačko preduzeće „Rad", Beograd, 1975., 74. oldal.

[165] Dušan Popović: Evrokomunistički put u socijalizam; Školska knjiga, Zagreb, 1979. — Magyar nyelven: Rehák László, A szocializmushoz vezető eurokommunista út, Dušan Popović elemzései szerint; Létünk, 1980/4—5., 952—971. oldal.

[166] Santiago Carrillo: Evrokomunizam i država; izdavač: Centar društvenih djelatnosti Saveza socijalističke omladine Hrvatske, Zagreb, 1980. — Magyar nyelven: Rehák László, Santiago Carrillo az eurokommunista stratégiáról; Létünk, 1981/1. sz. 199—208. oldal.

[167] Edvard Kardelj: A szocialista önigazgatás politikai rendszerének fejlődési irányai; Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1977.

[168] Az idézett szerző legrészletesebb eziránvú munkája: Andrija Stojković, Pogled na razvoj filozofije marksizma u jugoslovenskim zemljama, „Matica srpska", „Zbornik za društvene nauke". sv. 53, Novi Sad, 1969., 5—78. oldal.

[169] Savremena filozofija, Drugo izmenjeno i dopunjeno izdanje — Andrija Stojković: Marksistička filozofija u jugoslovenskim zemljama; Izdavačko Preduzeće; „Rad", Beograd, 1975., 75—103. oldal.

[170] Magyar nyelven bővebben lásd: Rehák László: Hozzájárulás Svetozar Marković életművének teljesebb értékeléséhez, Létünk, 1981/3—4. sz.

[171] Dimitrije Tucović: Sabrana dela, knjiga I—X.; Izdavačka radna organizacija „Rad", Beograd, 1981.

[172] Magyar nyelven többek között lásd: Rehák László: Az első átfogóbb könyv Dimitrije Tucovićról, a marxista gondolkodóról és nagy forradalmárról, Létünk, 1973/4., 199—204. oldal, Rehák László, Száz éve született Dimitrije Tucović, Létünk, 1981/5 sz., 983—986. oldal.

[173] Ognjen Prica fontosabb filozófiai kötetei A. Stojković megítélése szerint (idézett mű, 91. oldal): Evolucija i dijalektika (1936), Savremena

filozofija i prirodne znanosti (1937), Takozvana naučna filozofija (1937), Još jednom o neopozitivizmu kod nas (1938), Rječnik stranih riječi (1938), Recepti, propisi i dogme (1939).

[174] Sima Marković több marxista filozófiai kötetei A. Stojković felsorolásában (idézett mű, 88. oldal): Teorija relativiteta (1924), Ajnštajnova teorija relativiteta (1939), Iz nauke i filozofije (1925), Kritički osvrti (1934), Princip kauzaliteta i moderna fizika (1935), Prilozi dijalektičko-materijalističkoj kritici Kantove filozofije (1936).

[175] Dušan Nedeljković háború előtti munkásságának következő köteteire hívja fel A. Stojković (i. m., 92—93. oldal) a figyelmet: Rase i rasizam (1937), Ideološki sukob demokratije i fašizam (1938), Anti-Bergson (1939), Smisao vrednosti pragmatizma (1940). Ezen kívül D. Nedeljković lefordítja és tartalmas bevezető tanulmánnyal látja el Hegel nagy logikáját: Nauke logike sa Komentarima teksta i Istorijskim komentarima (Dijalektika, 1939).

Rezime

Marksizam posle Marksa, III deo

Završni deo rada razmatra dva kruga pitanja: nešto opsežnije razvoj marksizma u XX veku u kapitalističkim zemljama i sažetije se izlaže pregled razvoja istog na jugoslovenskom tlu.

U prvom delu ovog nastavka autor se najpodrobnije bavi sa frankfurtskom školom i to sa karakteristikama ove škole u sve tri etape njenog postojanja: prvom nemačkom do dovođenja nacista na vlast, emigrantskom i posleratnom fazom. U radu se izlažu rezultati i razvojni put glavnih predstavnika ove škole: od Uaksa Horkhajmera i Teodora V. Adorna do glavnog predstavnika generacijski novih pripadnika, Jirgena Habermasa.

U ovom delu rada raspravlja se i o pravcu apstraktno humanističkog poimanja marksizma, o rezultatima i o osporavanju pojedinih njihovih stanovišta. U posebnom odeljku se razmatra pojava pretenzija na idejni monopol, i društvena osnova ovakvih težnji. Isto tako razmatra se i problematika različitog poimanja marksizma i pitanje revizionizma u savremenim uslovima kada socijalizam postaje svetski proces koji se izgrađuje u veoma različitim uslovima i kada težnja za prevazilaženje kapitalizma i ranije kolonijalne zaostalosti ne ograničava se samo na radničku klasu u sadašnjem smislu. Prvi deo izlaganja se završava tretiranjem strategije i programskih zamisli evrokomunizma koji krug pitanja je bio aktuelan sa pokrenutim nizom načelnih opredeljenja vezanih za socijalizam (a njemu svojevremeno kruto i dogmatski suprotstavljen koncept tzv. realnog sacijalizma) 70-tih godina, kao predmet žustrih diskusija.

Završni deo tretira pojavu i razvoj marksizma i posebno marksističke filozofije na jugoslovenskom tlu u svom socijalističkom periodu počev od Svetozara Markovića i njenog socijaldemokratskog razvoja završno sa Dimitrijem Tucovićem kao najznačajnijim predstavnikom tog perioda. U komunističkom periodu razvoja marksizma u Jugoslaviji razmatra se prvo period 1918—1937 (najznačajniji predstavnici ovog i sledećeg razdoblja: O. Prica, Sima Marković, D. Nedeljković). Sledeće razdoblje (1938—1941) pod političkim i idejnim rukovodstvom obnovljenog komunističkog pokreta u nas na čelu sa J. B. Titom je period idejne konsolidacije. A treći period je razdoblje narodnooslobodilač-

kog rata i socijalističke revolucije. Pregled razvoja marksističke filozofije završava se razdobljem njenog razvoja u socijalističkoj Jugoslaviji.

U radu se koristi savremena inostrana i domaća literatura.

Summary

Marxism after Marx (Third Part)

The concluding part of this work deals with two circles of questions: the somewhat extensive development of Marxism in the twentieth century, in the capitalist countries and at the same time gives a detailed survey of the identical problem on the Yugoslav ground.

In the first part of this addition the author treats in detail the Frankfurter school, its characteristics in all the three phases of its existence: the first including the period when Germany brought the Nazis to power, the following represents the phase of emigration, and the last one stands for the post war phase. The results and the way of development of the main representatives are stated in the work: from Max Horchaimer and Theodor V. Adorn to the leading representative of the new generation, Jirgen Habermas. In this part of work a discussion is led about the direction of the abstract humanistic conception of Marxism as well as the results and denials of particular attitudes. A separate section deals with the appearance of pretension on the ideological monopoly, and the social basis of these aspirations.

In the same way is treated the problem of different conception of Marxism and the question of Revisionism in the contemporary conditions, when the Socialism turned into a world process built itself up in very different conditions. At the same time it is a period when the aspiration to overcome the capitalism and the former colonial backwardness is not limited on the working class in the present meaning.

The first part of explication is concluded by a treatment of a strategy and a programatic conception of the Eurocommunism, together with a circle of current questions and a wide range of principle designations attached to Socialism (which once was set against the rigid and dogmatic concept of so called Real Socialism) of the seventies, as a subject for lively discussions.

The final part of this work deals with the appearance and the development of the Marxism, particularly with its development on the Yugoslav ground and in the period of the Socialism, starting with Svetozar Marković and the Socialdemocratic development and finishing with Dimitrije Tucović as the most significant representative of that period.

The Communist period of development of the Marxism, from 1918 to 1937 is first taken into consideration (the most significant representatives of this and the next period being O. Prica, Sima Marković and D. Nedeljković).

The following period (1938 to 1941) under the political and ideological leadership of the renewed Communist Movement and with Josip Broz Tito at the head, stands for an era of ideological consolidation.

The third period is the period of the National Liberation War and the Socialist Revolution.

This survey of the development of the Marxist Philosophy ends with the period of its development in the Socialist Yugoslavia. The author used in his work foreign and Yugoslav literature.

S. J.